

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

SECRETARIAAT KIESRAAD

Datum
30 mei 2017

Ons kenmerk

Inlichtingen

Onderwerp
Evaluatie-advies Tweede Kamerverkiezing 15 maart
2017

Uw kenmerk

Blad
1 van 14

Bezoekadres
Herengracht 21
2511 EG Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.kiesraad.nl

E-mailadres
kiesraad@kiesraad.nl

1. Inleiding

Op 15 maart 2017 vond de stemming plaats voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het is gebruikelijk dat de Kiesraad na iedere verkiezing een advies uitbrengt. In een dergelijk advies wordt het algemeen verloop van die verkiezing geschetst en worden doorgaans verschillende uitvoeringstechnische zaken aan de orde gesteld. Voorstellen voor kleine (en soms wat grotere) wijzigingen die het verkiezingsproces verbeteren, zijn ook in dit advies terug te vinden¹, maar naar het oordeel van de Raad heeft de afgelopen verkiezing ook laten zien dat de Kieswet meer nodig heeft dan enkel een paar incidentele aanpassingen.²

Het advies bevat twee bijlagen. De eerste bijlage maakt integraal deel uit van dit advies en bevat voornamelijk voorstellen van technische aard ter verbetering van de Kieswet en gerelateerde wet- en regelgeving. Als tweede bijlage is bijgevoegd het evaluatierapport van het Informatiepunt Verkiezingen, zoals dat in de lucht was van medio november 2016 tot 1 april 2017.³

Dit advies zal tevens worden aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer en ter kennisneming worden gezonden naar de voorzitter van de Eerste Kamer.

¹ De voorstellen zijn gebaseerd op de ervaring van de Kiesraad, vragen en opmerkingen die het Informatiepunt Verkiezingen heeft ontvangen, een op 24 april 2017 gehouden bijeenkomst met politieke groeperingen en een bijeenkomst op 26 april 2017 met de hoofdstembureaugemeenten.

² Advies Kiesraad van 18 april 2014 inzake 'integrale wijziging Kieswet', <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2014/04/18/kiesraad-bepleit-modernisering-kieswet>.

³ Een gezamenlijk initiatief van de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

2. Samenvatting

De Tweede Kamerverkiezing van 15 maart was in meerdere opzichten een bijzondere verkiezing, met een grote deelname van politieke partijen, met voor het eerst een volledig centrale kandidaatstelling bij de Kiesraad, met veel – ook internationale – belangstelling vanuit de media, met ministeriële besluitvorming ten aanzien van het gebruik van verkiezingssoftware kort vóór de dag van stemming en met een (dreigend) tekort aan stembiljetten in verschillende gemeenten. De Kiesraad komt in dit advies op een aantal punten met voorstellen ter verbetering van het verkiezingsproces. Zo adviseert de Raad om op korte termijn met nieuwe voorstellen te komen ter vervanging van het huidige stembiljet. Ook wordt gepleit voor experimenten met het elektronisch tellen van stembiljetten met behulp van scanapparatuur. Dit kan helpen om telfouten te voorkomen en zal stembureauleden aanmerkelijk kunnen ontlasten. De Kiesraad dringt aan op nader onderzoek naar mogelijkheden ter verbetering van het toezicht op de uitvoering van het verkiezingsproces in de praktijk. Voorgesteld wordt tevens om de wettelijke vereisten ten aanzien van het gebruik van verkiezingssoftware opnieuw tegen het licht te houden, onder meer op het punt van de beveiliging, en op basis daarvan te komen tot de ontwikkeling van nieuwe verkiezingssoftware voor de toekomst. De Kiesraad wijst in zijn advies daarnaast op het belang van transparantie in het verkiezingsproces en bepleit openbaarmaking van de processen-verbaal van de stembureaus en van de gemeentelijke uitslagen op internet. De Kiesraad herhaalt voorts een drietal al eerder gedane voorstellen, te weten:

- het creëren van een wettelijke voorziening voor het op gemeentelijk niveau in uitzonderingsgevallen, namelijk uitsluitend indien en voor zover dat met het oog op de uitslagberekening noodzakelijk voorkomt, openen van verzegelde pakken met stembescheiden en het opnieuw tellen daarvan;⁴
- wijziging van de huidige – centrale – systematiek van hertelling van stembiljetten in een meer decentrale⁵ en
- het creëren van een wettelijke basis in de Kieswet voor de Kiesraad om verkiezingsuitslagen te verzamelen.⁶

Voorgesteld wordt ook om de periode voor herstel van geconstateerde verzuimen met een dag in te korten (art. I 2, tweede lid, Kieswet), ten einde het centraal stembureau meer tijd te geven voor de voorbereiding van de openbare zitting waarin in definitieve zin wordt besloten over de geldigheid van de kandidatenlijsten (art. I 4 Kieswet).

De Kiesraad ziet het gebruik van de stembureau-app (door de gemeenten Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen en Zoetermeer) als een middel tot verdere professionalisering van het stem- en telproces. Wel is hij van oordeel dat het gebruik van de app op rijksniveau nader dient te worden gezien, gegeven ook het uitgangspunt dat besluitvorming aangaande belangrijke aspecten van ons verkiezingsproces feite op het niveau van de wetgever behoort plaats te vinden.

Tot slot wijst de Kiesraad erop dat een aantal werkprocessen, zoals beschreven in de Kieswet, knellen in de uitvoering. Dit, vanwege grote tijdsdruk waaronder zij staan

⁴ Advies Kiesraad van 22 september 2010, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2010/09/22/advies-verkiezingen-gemeenteraden-en-tweede-kamer-2010>.

⁵ Advies Kiesraad van 18 april 2014, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2014/04/18/kiesraad-bepleit-modernisering-kieswet>.

⁶ Advies Kiesraad van 24 mei 2016, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2016/05/24/advies-kiesraad-evaluatie-referendum>.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
3 van 14

of omdat daaraan door de wetgever in het verleden ten grondslag gelegde veronderstellingen niet langer aansluiten bij maatschappelijke ontwikkelingen. De Kiesraad wijst erop dat vertrouwen in het verkiezingsproces van cruciaal belang is, maar vertrouwen is niet vanzelfsprekend en het waarborgen ervan verdient aandacht. Een ander knelpunt wordt gevormd door het feit dat gemeentelijke organisaties sterk aan verandering onderhevig zijn. In toenemende mate kiezen gemeenten voor het instellen van een algemene frontoffice of gaan zij zelfs over tot volledige integratie van diensten met buurgemeenten. Ook wijst de Kiesraad op de in de praktijk bestaande digitaliseringstendens, waarmee de Kieswetgeving geen gelijke tred heeft gehouden. Onder erkenning dat hier zeker ook kwetsbaarheden liggen, wijst de Raad op de mogelijke voordelen hiervan voor onderdelen van het verkiezingsproces. De Kiesraad is voornemens om op een later moment met een concreet voorstel te komen voor modernisering van de kandidaatstellingsprocedure. In dat verband zal de Raad ook nadrukkelijk oog hebben voor het aspect van digitalisering.

Aan het slot van dit advies is een puntsgewijs overzicht opgenomen van de aanbevelingen van de Kiesraad.

3. Algemeen beeld verkiezing

De Tweede Kamerverkiezing van 15 maart 2017 was in meerdere opzichten een bijzondere verkiezing. Een eerste teken daarvoor vormde het uitzonderlijk grote aantal geregistreerde aanduidingen van politieke groeperingen, te weten 81. In de aanloop naar de kandidaatstelling leidde dit tot overleg met het ministerie van BZK en vervolgens tot een spoedadviesaanvraag aan de Kiesraad over de mogelijke vormgeving van het stembiljet.⁷ De Raad adviseerde hierover op 29 december 2016⁸, waarbij een voorkeur werd uitgesproken voor een weliswaar groot, maar eenzijdig bedrukt, stembiljet boven tweezijdig bedrukte alternatieven. Deze voorkeur werd door de minister gedeeld. Daarmee was een plan B gecreëerd voor het geval de uiteindelijke deelname groter zou zijn dan 32 partijen. De maximaal beschikbare capaciteit op dat model stembiljet bedroeg 44 partijen. Tot daadwerkelijke toepassing van dit plan B is het, zoals bekend, niet gekomen. Uiteindelijk deden 28 partijen aan de verkiezing mee. Van de overige 51 groeperingen is de aanduiding inmiddels door de Kiesraad uit het register geschrapt.

De Kiesraad zag zich genooddaakt om de openbare zitting waarin moest worden besloten over de geldigheid van de kandidatenlijsten, het handhaven van de kandidaten en het nummeren van de lijsten, meteen na opening op het wettelijk voorgeschreven uur te schorsen, omdat de voorbereidende werkzaamheden niet tijdig konden worden afgerond.

De Tweede Kamerverkiezing van 15 maart was ook bijzonder vanwege de grote belangstelling van de media en dan vooral van de buitenlandse media. De omstandigheid dat de Tweede Kamerverkiezing de eerste was in een rij van meerdere verkiezingen in Europa vormde hierin zeker een factor. Social media speelden ook bij deze verkiezing een rol van betekenis, onder meer op het punt van

⁷ Adviesaanvraag minister van BZK van 23-12-2016, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2016/12/29/adviesaanvraag-minister-bzk-stembiljet-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017>.

⁸ Advies Kiesraad van 29-12-2016, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2016/12/29/advies-stembiljet-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017>.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
4 van 14

het melden van misstanden c.q. fraudegevallen, waarbij het in een enkel geval ging om het verspreiden van 'fake news'.

Van belang was ook het besluit van de minister van BZK, slechts enkele weken voorafgaand aan de dag van stemming, om de al jarenlang gebruikte ondersteunende verkiezingssoftware (verder te noemen: OSV) in eerste instantie te verbieden en in tweede instantie alsnog geclausuleerd toe te staan. Zo diende onder meer digitale overdracht van stemgegevens van de gemeenten naar de hoofdstembureaus en van de hoofdstembureaus naar het centraal stembureau (de Kiesraad) achterwege te blijven. De Kiesraad wijst erop dat dit meebracht dat zowel op het niveau van de hoofdstembureaus als op het niveau van het centraal stembureau een nieuwe invoer van stemgegevens met behulp van de software diende plaats te vinden. De Raad begrijpt de hieraan ten grondslag liggende overweging, maar wijst er wel op dat met de op twee niveaus noodzakelijke nieuwe invoer van stemgegevens ook een extra kwetsbaarheid werd geïntroduceerd. Een kwetsbaarheid, die in de praktijk niet in voldoende mate is gecompenseerd door de eveneens voorgeschreven handmatige berekening.

Een vijftal gemeenten (Rotterdam, Den Haag, Zoetermeer, Utrecht en Groningen) heeft bij de Tweede Kamerverkiezing gebruik gemaakt van de stembureau-app die initieel door de gemeente Rotterdam is ontwikkeld. Deze gemeente heeft de overige genoemde gemeenten hierbij ook ondersteund. Met de app is het mogelijk de opkomst van minuut tot minuut bij te houden. De app is daarnaast een communicatiemiddel met de stembureauleden en biedt de mogelijkheid om op een snelle wijze te controleren of iemand kiesgerechtigd is.

In verschillende gemeenten was sprake van een (dreigend) tekort aan stembiljetten. De meest waarschijnlijke verklaring hiervoor is de hoge opkomst (81,9%) in combinatie met een te krappe inkoop van stembiljetten. Gelukkig slaagden de meeste gemeenten er in om de problemen het hoofd te bieden door herverdeling van stembiljetten over de stembureaus binnen de gemeente dan wel door stembiljetten te betrekken van buurgemeenten. In enkele gemeenten waren stembureaus echter al vóór 21.00 uur door hun voorraad heen en moesten kiezers worden doorverwezen naar andere stembureaus. De Kiesraad acht het van belang dat situaties als deze in de toekomst worden voorkomen. De Raad verwacht dat veel gemeenten van de ervaring bij de Tweede Kamerverkiezing van 15 maart hebben geleerd en dat zij deze zullen betrekken bij hun inkoopbeleid ten behoeve van toekomstige verkiezingen.

Ook bij deze verkiezing was het in een aantal gevallen noodzakelijk om de stembiljetten in de stembus aan te stampen. In een enkel geval gebeurde dat na het openen van de stembus gedurende de stemming. De Kiesraad acht die gang van zaken strijdig met de Kieswet en verzoekt u de gemeenten hierop in de aanloop naar de eerstvolgende verkiezingen te wijzen.

De belangstelling van kiesgerechtigde Nederlanders vanuit het buitenland was hoger dan ooit te voren (80.660 kiezers lieten zich registreren, tegen 48.374 in 2012). Helaas konden ook deze keer de nodige kiezers hun stem niet tijdig uitbrengen vanwege te late bezorging van stembescheiden. De Raad betreurt dit, maar wijst erop dat dit naar verwachting een kwetsbaar proces zal blijven zolang er een afhankelijkheid blijft van postverbinding voor het terugsturen van ingevulde stembiljetten.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
5 van 14

De recente verkiezing heeft opnieuw laten zien dat het tellen van de stemmen en de verslaglegging van de resultaten daarvan in het proces-verbaal van de stembureaus blijvende aandacht vraagt. In de stembureaus zijn in totaal 2.668 stembiljetten meer geteld dan stempassen en 8.801 stembiljetten minder geteld dan stempassen. In totaal zijn er in alle stembureaus 11.469 telverschillen genoteerd tussen ingeleverde stempassen en in de bus aangetroffen stembiljetten. Blijkens de processen-verbaal van de stembureaus is hiervoor in 8.660 gevallen geen verklaring gegeven.

De Kiesraad zijn enkele gevallen ter ore gekomen van fouten die in stembureaus zijn gemaakt bij het overnemen van stemaantallen in de processen-verbaal. Dit was onder meer het geval in de gemeente Twenterand, waar 170 stemmen op de CDA-kandidaat P. Omtzigt abusievelijk zijn toegekend aan een andere kandidaat van dezelfde lijst. De Kiesraad merkt op dat door de krappe wettelijke termijnen gemaakte fouten nogal eens op een zodanig laat moment ter kennis van de Kiesraad dan wel de Tweede Kamer worden gebracht, dat in de praktijk niet of nauwelijks nog de mogelijkheid van tijdige correctie resteert. In veel gevallen zal wat dit aangaat ook een eventuele hertelling van stembiljetten geen soulaas kunnen bieden, gelet op het daarvoor geldende wettelijke criterium (vgl. art. P 21 Kieswet). De Kiesraad heeft wat dit aangaat al eerder geadviseerd om de mogelijkheid te creëren dat fouten in het telproces op een eerder moment – bij de vaststelling van de gemeentelijke uitslagen – worden gecorrigeerd en herhaalt thans dit advies.⁹ Voor het overige bepleit de Raad invoering van elektronisch tellen van de stembiljetten in plaats van handmatig tellen, uiteraard na hiermee eerst genoegzaam te hebben geëxperimenteerd. Zolang dat nog niet is gerealiseerd, zal blijvend moeten worden geïnvesteerd in een betere navolging van de stembureau-instructies alsmede in een betere controle op de invulling van de processen-verbaal (N 10) en bij de inlevering hiervan op het stadhuis.

De Kiesraad heeft van de zijde van politieke partijen opnieuw de nodige klachten ontvangen in relatie tot het verzamelen van ondersteuningsverklaringen. Dit was ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 en 2012 reeds het geval.¹⁰

De Kiesraad heeft voorts signalen ontvangen dat sommige gemeenten de deadline voor het digitaal aanleveren van verkiezingsaffiches ten behoeve van de verkiezingsborden hadden gesteld op een dag waarop nog niet bekend was welke partijen een geldige kandidatenlijst hadden ingeleverd en derhalve ook de lijstnummering nog niet bekend was. Nieuwe politieke groeperingen konden daardoor in enkele gemeenten niet hun lijstnummer op het verkiezingsaffiche gebruiken. Vanuit de 'level playing field'-gedachte moet dit bij toekomstige verkiezingen worden voorkomen. De Kiesraad verzoekt u de gemeenten hierop in de aanloop naar de eerstvolgende verkiezingen te wijzen.

Ons land mocht zich bij de recente Tweede Kamerverkiezing wederom verheugen in de aanwezigheid van enkele waarnemingsmissies:

⁹ Advies Kiesraad van 22 september 2010, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2010/09/22/advies-verkiezingen-gemeenteraden-en-tweede-kamer-2010>.

¹⁰ De meeste klachten gingen over de inzet van onvoldoende geïnformeerde ambtenaren. Zo was niet in alle gemeenten bekend dat het maken van een afspraak niet nodig is, waren er gemeenten waar de ambtenaar het gemeentestempel plaatste zonder te controleren of de ondersteuningsverklaring volledig was ingevuld en kwam het voor dat tijdens de verzuimherstelperiode ten onrechte geen gelegenheid meer werd geboden om ondersteuningsverklaringen af te leggen.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
6 van 14

- OVSE/ODIHR: Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa/Office for Democratic Institutions and Human Rights;
- CIFRA: Monitoring-Analytics Group CIFRA;
- AEGEE: Association des États Généraux des Étudiants de l'Europe;
- IESC-GOLOS: International Elections Study Center / European Platform for Democratic Elections en
- GEOM: Gender Concerns Netherlands.

De Kiesraad is voorstander van waarnemingsmissies en een delegatie van de Raad heeft met vertegenwoordigers van enkele missies gesproken. Met de OVSE/ODIHR-missie zijn meerdere gesprekken gevoerd. Op het moment van verzenden van dit advies waren de rapportages van de missies nog niet beschikbaar. De Raad gaat ervan uit dat de minister van BZK in zijn evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing deze rapportages zal meenemen.

In het hierna volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op een aantal separate aspecten van het verkiezingsproces.

4. Aspecten verkiezingsproces

4.1 Registratie van aanduidingen

Bij gelegenheid van de algehele herziening van de Kieswet in 1989 is de regeling met betrekking tot registratie van aanduidingen van politieke groeperingen aanmerkelijk aangescherpt, zoals dat ook het geval was wat betreft de kandidaatstelling. Regering en parlement waren van oordeel dat de toegang tot het verkiezingsproces beperking verdiende, namelijk tot groeperingen met de serieuze bedoeling om daadwerkelijk deel te nemen aan de verkiezingen.¹¹ Kijkend naar het hoge aantal partijen dat haar aanduiding bij de Kiesraad liet registreren ten behoeve van de recente Tweede Kamerverkiezing, alsmede naar de weliswaar lagere, maar toch ook altijd nog hoge, deelname van partijen aan deze verkiezing is de vraag of het in 1989 door de wetgever beoogde doel is gerealiseerd. De Kiesraad is geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden. De beantwoording van de vraag of dit zou moeten leiden tot wijziging van de huidige registratieregeling in de Kieswet, vergt in de ogen van de Raad een politieke afweging.

4.2 Het stembiljet

Op het stembiljet dat in Nederland gebruikt wordt, staan de namen van alle personen die binnen een kieskring kandidaat zijn gesteld voor het lidmaatschap van een vertegenwoordigend orgaan. Omdat dit er erg veel zijn, is het stembiljet groot en daar kleven de nodige nadelen aan. Door het grote formaat is het moeilijk (bij) te drukken voor drukkers/gemeenten, zitten de stembussen eerder vol en zijn de stemmen voor stembureauleden moeilijker te tellen. Kiezers hebben soms moeite met het vinden van de kandidaat van hun keuze en sommige kiesgerechtigden vrezen dat, wanneer zij het stembiljet breed uitvouwen, anderen een (globale) indruk van hun stemvoorkeur zouden krijgen.¹² De Kiesraad acht het met het oog op deze bezwaren wenselijk dat in ons land een ander model stembiljet wordt geïntroduceerd. Afgelopen zomer was er in de Tweede Kamer geen meerderheid voor experimenten met een nieuw model stembiljet voor kiesgerechtigden binnen

¹¹ Kamerstukken II, 1988/89, 20 264, nr. 8, p. 26-28 (registratie), en p. 49-50 (kandidaatstelling).

¹² Advies Kiesraad van 22 september 2010 over de gemeenteraadsverkiezingen en Tweede Kamerverkiezing 2010, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2010/09/22/advies-verkiezingen-gemeenteraden-en-tweede-kamer-2010>.

Nederland.¹³ Toch spreekt de Kiesraad de hoop uit dat het nieuwe Kabinet spoedig na aantreden de ontwikkeling van een nieuw model-stembiljet wederom ter hand gaat nemen. Een nieuw model-stembiljet, dat bij voorkeur ook de mogelijkheid biedt stembiljetten elektronisch te tellen met behulp van scanapparatuur. Dit, zowel ten behoeve van de nauwkeurigheid van verkiezingsuitslagen, alsmede ter ontlasting van de stembureauleden. Voor zowel de ontwikkeling van een nieuw stembiljet

Uiteraard

De Kiesraad heeft geconstateerd dat het aantal ongeldige stemmen bij de laatste drie Tweede Kamerverkiezingen een licht stijgende tendens vertoont:

- Tweede Kamerverkiezing 2010: 18.147 ongeldige stemmen (= 0,19% van het aantal uitgebrachte stemmen);
- Tweede Kamerverkiezing van 2012: 20.984 ongeldige stemmen (= 0,22% van het aantal uitgebrachte stemmen) en
- Tweede Kamerverkiezing van 2017: 31.539 ongeldige stemmen (= 0,30% van het aantal uitgebrachte stemmen).

De Kiesraad acht het van belang om bij het ontwerp van een nieuw stembiljet ook te kijken naar eventuele mogelijkheden om het aantal ongeldige stemmen terug te brengen.

4.3 Kandidaatstelling en verzuimherstel

De Tweede Kamerverkiezing van 15 maart heeft laten zien dat nogal wat indieners van kandidatenlijsten van vooral nieuwe politieke partijen de dag van de kandidaatstelling in toenemende mate zagen als een formaliteit, waarna zij nog vier dagen de tijd hadden om aan alle wettelijke vereisten te voldoen. Dat leidde ertoe dat de Kiesraad in eerste instantie een veelheid aan verzuimen constateerde en dat partijen vervolgens de tijd namen tot het allerlaatste moment (vrijdag 17 maart 15.00 uur) om die verzuimen te herstellen.¹⁴ Dat gaf zo'n tijdsdruk op het controleproces, dat de Kiesraad de openbare zitting waarin over de geldigheid van de lijsten moest worden beslist direct na opening op het wettelijk voorgeschreven uur moest schorsen en pas na ruim een uur weer kon hervatten. De Kiesraad is voornemens om op een later moment met een concreet voorstel te komen voor modernisering van de kandidaatstellingsprocedure, maar adviseert om, vooruitlopend daarop, te regelen dat centraal stembureaus meer tijd krijgen om na te gaan of geconstateerde verzuimen zijn hersteld. Concreet adviseert de Raad de periode van herstel van geconstateerde verzuimen te beperken tot en met de donderdag na de kandidaatstelling om 17.00 uur in plaats van vrijdag 15.00 uur. Een dergelijke inperking stelt de centraal stembureaus in staat om de openbare zitting waarop wordt besloten over de geldigheid van de ingeleverde kandidatenlijsten, de handhaving van de daarop geplaatste kandidaten en de nummering van de lijsten op een verantwoorde wijze voor te bereiden.

4.4 Software

De huidige Kieswet gaat voornamelijk uit van papieren werkprocessen. Het gebruik van software is alleen gereguleerd voor zover deze door het centraal stembureau wordt gebruikt ten behoeve van de berekening van de verkiezingsuitslag en de berekening van de zetelverdeling.¹⁵ Daaraan zijn voorwaarden verbonden.¹⁶ De Kieswet is evenwel niet in alle opzichten duidelijk. Zo is bijvoorbeeld niet voorzien in

¹³ Kamerstukken II, 2015/16, 34 288.

¹⁴ Art. 1 2, lid 2, Kieswet en art. 1 4 Kieswet.

¹⁵ Art. P 1a Kieswet.

¹⁶ Art. P 1a Kieswet jo. artt. P 1 t/m P 3 Kiesbesluit en art. 2a Kies- en referendumregeling.

een bevoegdheid voor de minister van BZK om te besluiten tot het mogen gebruiken van een bepaald softwarepakket. Evenmin is voorzien in een ministeriële bevoegdheid om verkiezingssoftware in bepaalde gevallen te verbieden. De Kiesraad acht het van belang dat op een dergelijk essentieel punt in ons verkiezingsproces geen onduidelijkheid bestaat en herhaalt zijn al eerder uitgebrachte advies om te komen tot aanscherping van de wettelijke regels inzake het gebruik van verkiezingssoftware, zodat hieromtrent volstrekte duidelijkheid bestaat.¹⁷ Eveneens brengt de Raad zijn eerdere advies in herinnering om de wettelijke bepalingen ten aanzien van het gebruik van software ook van toepassing te laten zijn op de vaststelling van de uitkomsten van de stemming door gemeenten en hoofdstembureaus.¹⁸ Formeel zijn die er nu niet. In de aanloop naar de dag van de stemming werd opnieuw duidelijk dat dit een gemis is. Het gebruik van software ter ondersteuning van andere onderdelen van het verkiezingsproces, zoals de kandidaatstelling en de stemming, is tot op heden zelfs helemaal niet gereguleerd. De Kiesraad dringt erop aan dat dat wel gebeurt; het gehele proces van kandidaatstelling tot en met de aanwijzing van de gekozen kandidaten hangt softwarematig zodanig samen dat dit als een geheel dient te worden behandeld.

In november van dit jaar worden op enkele plaatsen in ons land gemeentelijke herindelingsverkiezingen gehouden. De daaropvolgende verkiezingen zijn de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2018. Beide verkiezingen komen te vroeg voor de ontwikkeling van nieuwe verkiezingssoftware. Dit zal in de ogen van de Raad moeten betekenen dat bij beide verkiezingen nog de huidige software OSV gebruikt gaat worden. Het alternatief – uitsluitend handmatige berekening van de uitslag, de zetelverdeling tussen partijen en de aanwijzing van de gekozen kandidaten daaronder begrepen, – ziet de Kiesraad niet als een reële optie voor de gemeentelijke centraal stembureaus. De Kiesraad acht het wel van belang om nog voorafgaand aan genoemde verkiezingen enkele verbeteringen in de beveiliging van de OSV-software door te voeren. Dit, op basis van de bevindingen uit het in opdracht van de Kiesraad door Fox-IT opgestelde beveiligingsrapport.¹⁹ Deels zijn die aanbevelingen technisch van aard, deels procedureel. De Raad heeft hiertoe het initiatief genomen en treedt hierover op korte termijn met de minister in overleg.

Ten behoeve van verkiezingen op langere termijn (na 2018) wordt de ontwikkeling van nieuwe verkiezingssoftware noodzakelijk geacht. Ook die ontwikkeling zal evenwel al op korte termijn ter hand moeten worden genomen, aangezien het gehele ontwikkeltraject van verkiezingssoftware al gauw een periode van zo'n twee jaar zal vergen.

4.5 Ondersteuningsverklaringen

Hiervoor – in hoofdstuk 3 – is melding gemaakt van klachten van politieke partijen in relatie tot het verzamelen van ondersteuningsverklaringen. De Kiesraad is in dit verband ook zelf, als centraal stembureau, tegen een probleem aangelopen. Ingevolge de Kieswet mag een kiesgerechtigde slechts één ondersteuningsverklaring afleggen²⁰, maar het was voor de Raad binnen het huidige werkproces – op papier en met zeer korte beslistermijnen – onmogelijk te controleren of aan deze eis is voldaan. De Raad adviseert om de controletaak in dezen neer te leggen bij de gemeenten. Kiezers kunnen ondersteuningsverklaringen slechts in hun

¹⁷ Zie voetnoot 11.

¹⁸ Advies Kiesraad van 17 mei 2013 inzake wijziging Kiesbesluit, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2013/05/17/advies-over-wijziging-kiesbesluit>.

¹⁹ Rapport Fox-IT van 2 maart 2017, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/rapporten/2017/3/fox-it/fox-it>.

²⁰ Art. H 4, lid 5, Kieswet. Zie ook art. I 2, lid 1, onder a, Kieswet.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
9 van 14

eigen gemeente afleggen en gemeenten kunnen op een voor hen weinig belastende manier controleren of een kiezer één dan wel meerdere ondersteuningsverklaringen aflegt.

4.6 Transparante vaststelling van de verkiezingsuitslag

Transparantie en controleerbaarheid zijn twee belangrijke waarden die aan het verkiezingsproces ten grondslag liggen. De tendens is dat steeds meer individuele kiezers en instanties zelfstandig de juistheid van verkiezingsuitslagen willen kunnen beoordelen. De Kiesraad waardeert deze ontwikkeling positief en wil die gaarne verder faciliteren.

Waar in de huidige Kieswet op tal van plaatsen wat betreft openbaarheid wordt gekozen voor ter inzage legging van stukken, adviseert de Kiesraad om in de Kieswet voor te schrijven dat de processen-verbaal van de stembureaus (N 10), alsmede de gemeentelijke uitslag (N 11), voortaan actief openbaar moeten worden gemaakt door deze te publiceren op internet. Deze processen-verbaal vormen de basis voor de uiteindelijke vaststelling van de verkiezingsuitslagen, de zetelverdeling en de aanwijzing van de gekozen kandidaten. Plaatsing van alle processen-verbaal op internet zal een ieder die dat wenst in staat stellen om op betrekkelijk eenvoudige wijze de juistheid te controleren van de besluitvorming door gemeenten, hoofdstembureaus en het centraal stembureau. De Raad is van oordeel dat het belang hiervan opweegt tegen de extra inspanning die publicatie van de processen-verbaal op internet vraagt van de gemeenten op een moment waarop zij druk doende zijn met de vaststelling van uitslagen. De Raad denkt dat op een dergelijke wijze deels ook tegemoet kan worden gekomen aan kritiek en bezwaren tegen het gebruik van verkiezingssoftware. Immers, bij openbaarmaking van de processen-verbaal van de stembureaus – die van de hoofdstembureaus en van de centraal stembureaus is reeds thans voorgeschreven – zijn alle stemresultaten transparant inzichtelijk en daarmee controleerbaar.

4.7 Correctie van fouten

Het komt voor dat bij de controle van de ingevulde processen-verbaal van de stembureaus blijkt dat bepaalde tellingen niet juist zijn dan wel dat bepaalde gegevens ten onrechte niet zijn ingevuld. Soms zal het dan mogelijk zijn om in overleg met de betreffende stembureauvoorzitters alsnog te komen tot aanvulling van de processen-verbaal, maar niet altijd is dat mogelijk. Het is van belang op te merken dat de Kieswet op dit moment niet voorziet in de mogelijkheid van het aanbrengen van ambtshalve correcties in processen-verbaal, noch van het openen van de verzegelde pakken voor het verrichten van een nieuwe telling van de stembescheiden. In zijn advies van 22 september 2010 vroeg de Kiesraad de minister van BZK om dit in uitzonderingsgevallen, namelijk uitsluitend indien en voor zover dat met het oog op de uitslagberekening noodzakelijk voor komt, op een transparante en voor kiezers controleerbare wijze – onder verantwoordelijkheid van de burgemeester – mogelijk te maken in de Kieswet.²¹ Dit, vanuit de gedachte dat het wenselijk is fouten in de uitslagberekening op een zo vroeg mogelijk moment in de procedure te herstellen. De huidige mogelijkheden daartoe – hertelling na een daartoe strekkend besluit van het centraal stembureau dan wel het vertegenwoordigend orgaan – zijn wat dit aangaat beperkt en ook minder geschikt, doordat zij pas aan de orde kunnen zijn aan het eind van het verkiezingsproces. De Kiesraad herhaalt thans dit eerdere advies, waarbij wordt verondersteld, dat herstel van fouten in de tellingen in een vroeg stadium de wenselijkheid van latere

---

²¹ Zie voetnoot 11.

hertellingen (bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 en 2014 aan de orde in respectievelijk 15 en 24 gemeenten) zal doen verminderen.

4.8 Hertellingen

In de aanloop naar de verkiezingen heeft de minister van BZK de gemeenten geïnformeerd over de procedure die gevolgd zou moeten worden bij een door de Kiesraad of de Tweede Kamer noodzakelijk geachte hertelling.²² Een dergelijke hertelling zou decentraal – in de betreffende gemeente(n) – moeten worden uitgevoerd door een door de burgemeester(s) in te stellen gemeentelijk stembureau. Dit stembureau zou dan namens de Kiesraad dan wel de Tweede Kamer toezicht moeten houden op de uitvoering van de hertelling. De Kiesraad is van oordeel dat de geschetste procedure op gespannen voet staat met de Kieswet.²³ Immers, ingevolge de Kieswet moet de burgemeester die de betreffende stembiljetten onder zich heeft, deze terstond doen overbrengen naar de Kiesraad dan wel de Tweede Kamer, die vervolgens tot hertelling overgaat. Deze (centrale) opzet is de facto niet goed uitvoerbaar bij hertellingen van enige omvang en de Raad pleitte er in dat verband eerder al voor om hertellingen voortaan decentraal te laten plaatsvinden. De in voornoemde nieuwsbrief geschetste procedure gaat in feite ook in die richting, maar het is wenselijk dit ook wettelijk te verankeren. De Kiesraad vindt het belangrijk dat in dat verband ten behoeve van de praktijk ook wordt geregeld op welke wijze een hertelling dient plaats te vinden, volgens welke randvoorwaarden en hoe de verschillende verantwoordelijkheden zijn belegd.²⁴

4.9 Databank verkiezingsuitslagen

De Kiesraad verzamelt al jaren de uitslagen van in Nederland gehouden verkiezingen op basis van de Kieswet en ontsluit die op zijn website: www.verkiezingsuitslagen.nl. Het betreft hier een taak die de Kiesraad in overleg met het ministerie van BZK op zich nam toen het CBS daarmee stopte. Hiermee geeft de Kiesraad vorm aan een advies van de Adviescommissie 'Stemmen met vertrouwen'.²⁵ Op uw nadrukkelijk verzoek levert de Kiesraad ook al enige tijd kosteloos open databestanden met verkiezingsuitslagen aan de overheidswebsite www.data.overheid.nl ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek en innovatie. Dit was de afgelopen jaren mogelijk, omdat de Kiesraad dankzij het gebruik van verkiezingssoftware automatisch via de lijn gemeenten → hoofdstembureaus → centraal stembureau in het bezit kwam van de uitslaggegevens van de verkiezingen tot op het laagste niveau: de stemmen per kandidaat, per stembureau. Bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing was dat niet het geval, omdat er bij de vaststelling van de uitslag geen digitale gegevensdragers meer gebruikt mochten worden. Het verzamelen van de benodigde gegevens werd bovendien bemoeilijkt, omdat het voor gemeenten geruime tijd onduidelijk was of, en zo ja, welke gegevens zij nog met de Kiesraad mochten delen. Uiteindelijk heeft de Kiesraad de hierbedoelde gegevens met instemming van de minister van BZK alsnog bij gemeenten opgevraagd. Een complicerende factor in deze is dat bij deze verkiezing niet alle gemeenten de gebruikelijke verkiezingssoftware hebben gehanteerd. Er bestaat derhalve een reëel risico dat de Kiesraad niet alle gegevens zal kunnen verkrijgen, waardoor wetenschappers en publiek mogelijk alleen incomplete informatie kan worden aangeboden. De Kiesraad betreurt dit en brengt in dit verband

²² Nieuwsbrief 13 aan gemeenten over de Tweede Kamerverkiezing.

²³ Art. P 21, lid 1, Kieswet en art. V 4, lid 4, Kieswet.

²⁴ Zie voetnoot 11.

²⁵ Adviescommissie 'Stemmen met vertrouwen' van 27 september 2007, p. 85.

opnieuw onder uw aandacht dat het de voorkeur verdient wettelijk te regelen dat de Kiesraad tot taak heeft om verkiezingsuitslagen te verzamelen en te ontsluiten.²⁶

4.10 Stembureau-app

De stembureau-app die door de gemeente Rotterdam is ontwikkeld, stelt gemeenten in staat om een goed en actueel beeld te krijgen van de situatie in de verschillende stembureaus en daardoor adequaat te handelen in situaties waarin dat nodig is. Voorts is de app gekoppeld aan het Register Ongeldige Stempassen (ROS) en biedt daardoor de mogelijkheid om op een snelle wijze te controleren of iemand kiesgerechtigd is. Als een derde voordeel van het gebruik van de app kan worden gezien dat met behulp daarvan een eerste invoer van stemaantallen kan worden gerealiseerd in het stembureau zelf. De Kiesraad ziet de app als een middel om te komen tot verdere professionalisering van het stem- en telproces en in zoverre ondersteunt de Raad genoemde ontwikkeling. Niettemin wordt wel aandacht gevraagd voor een tweetal aspecten ervan. In de eerste plaats betreft dit de beveiliging. De Raad acht het van belang dat kennis hieromtrent niet, zoals nu, enkel op gemeentelijk niveau aanwezig is, maar dringt er op aan dat deze kennis breder beschikbaar komt en daarmee ook breder getoetst kan worden. In de tweede plaats wijst de Raad erop dat voor zover politieke besluitvorming over het gebruik van de app heeft plaatsgevonden, dit slechts op gemeentelijk niveau het geval was. De vraag moet worden gesteld of dat wenselijk is, gegeven het uitgangspunt dat besluitvorming aangaande belangrijke aspecten van ons verkiezingsproces op het niveau van de wetgever behoren te worden gerealiseerd.

4.11 Verkiezingsborden

In een aantal gemeenten worden geen borden meer geplaatst waarop politieke partijen zelf hun verkiezingsaffiches kunnen plakken, maar wordt gebruik gemaakt van digitale verkiezingsborden. Politieke partijen krijgen in een dergelijk geval het verzoek hun verkiezingsaffiche digitaal aan te leveren bij de gemeente, die er zorg voor draagt dat alle ingeleverde affiches op gelijke grootte worden afgebeeld. De Kiesraad heeft signalen ontvangen dat sommige gemeenten de deadline voor het aanleveren van deze affiches hadden gesteld op een dag waarop nog niet bekend was welke partijen een geldige kandidatenlijst hadden ingeleverd en derhalve ook de lijstnummering nog niet bekend was. Nieuwe politieke groeperingen konden daardoor niet hun lijstnummer op het verkiezingsaffiche gebruiken. Vanuit de 'level playing field'-gedachte moet dit bij toekomstige verkiezingen worden voorkomen. De Raad vraagt de minister van BZK om dit onderwerp bij een volgende verkiezing via een nieuwsbrief onder de aandacht van de gemeenten te brengen.

5. Knellende werkprocessen

Een aantal in de Kieswet beschreven werkprocessen knelt in de uitvoering. Op tal van punten is in het verkiezingsproces sprake van korte tot zeer korte termijnen. Het halen van deze termijnen blijkt in de praktijk een steeds grotere uitdaging te zijn. Zeker als daarbij de zorgvuldigheid wordt betracht die nodig is en ook – terecht – wordt verwacht. Politieke partijen hebben kort de tijd voor het verzamelen van ondersteuningsverklaringen en het herstellen van verzuimen (die het centraal stembureau vervolgens binnen een uur moet hebben beoordeeld – zie paragraaf 4.3). Beroepszaken die daarop volgen, moeten binnen enkele dagen worden afgerond. De kandidatenlijsten moeten vervolgens onder grote tijdsdruk worden

²⁶ Advies Kiesraad van 24 juli 2014, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2014/07/24/aanbevelingen-kiesraad-na-verkiezingen-gemeenteraden-en-europees-parlement-2014>.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
12 van 14

gedrukt en naar de gemeenten worden gezonden en door de gemeente Den Haag op haar beurt naar de kiezers buiten Nederland. Die kiezers hebben weer kort de gelegenheid om hun stembiljetten op tijd terug te sturen. Op de dag van stemming zijn de openingstijden van de stemlokalen ruim, na de lange dag van stemming wordt er vaak aansluitend geteld en is de roep vanuit media en politiek om snelle uitslagen groot. Gemeenten, hoofdstembureaus en centraal stembureaus die vervolgens aan de slag gaan met de vaststelling van de uitslag hebben daar nauwelijks de tijd voor, laat staan voor het uitvoeren van controles en eventueel herstel van gemaakte fouten. Hetzelfde geldt ook voor het zogenoemde geloofsbriefonderzoek van de vertegenwoordigende organen. Van stembureauleden – nog altijd zijn dat in ons land vrijwilligers – en van ambtenaren wordt steeds meer verwacht, onder hoge druk. De Kiesraad heeft signalen ontvangen dat mede als gevolg hiervan uitstroom van kennis en ervaring bij gemeenten dreigt. Dat is verontrustend, omdat ons verkiezingssysteem in hoge mate decentraal is opgebouwd, met belangrijke taken en verantwoordelijkheden juist voor de gemeenten. In veel gevallen is de tijdsdruk alleszins begrijpelijk, maar de grenzen van wat binnen de huidige regelgeving verantwoord haalbaar is, komen bij iedere nieuwe verkiezing meer in zicht. Het komt de Kiesraad wat dit aangaat wenselijk dat de minister van BZK nog eens goed naar de diverse Kieswettelijke termijnstellingen kijkt, in overleg ook met de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Kiesraad.

Behalve dat tal van Kieswettelijke werkprocessen onder grote tijdsdruk staan, zijn deze op onderdelen ook niet meer (geheel) in lijn met ontwikkelingen in onze samenleving. De samenleving is veranderd en de huidige Kieswet is niet op alle punten in staat om daaruit voortvloeiende gerechtvaardigde behoeften te beantwoorden. Hieronder wordt op enkele van deze ontwikkelingen ingegaan.

Vertrouwen

Het is belangrijk dat in de samenleving een breed gedragen vertrouwen bestaat dat verkiezingen 'free and fair' verlopen. Ook uitslagen dienen eerlijk en vrij van manipulatie te worden vastgesteld. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek laat zien dat in ons land nog altijd een groot vertrouwen bestaat in ons verkiezingsproces.²⁷ Niettemin is het onmiskenbaar zo – het kwam hiervoor in dit advies ook al ter sprake – dat er kritischer dan voorheen wordt gekeken naar de wijze waarop dat zich in de praktijk vorm en inhoud krijgt. Vertrouwen is niet vanzelfsprekend. Toch gaat de Kieswet nog op tal van punten uit van het bestaan daarvan. Neem de omstandigheid dat tot op heden in onze wetgeving niet op een effectieve wijze is voorzien in toezicht op de organisatie van verkiezingen en in mogelijkheden tot bijsturing in gevallen waarin dat noodzakelijk is. Rechterlijke toetsing is in ons land in relatie tot overheidshandelen met betrekking tot verkiezingen slechts in beperkte mate mogelijk. Het door velen (kiesgerechtigden, politieke partijen en media) vaak veronderstelde centrale toezicht op de uitvoering in de praktijk is formeel afwezig. Natuurlijk, er is de algemene politieke verantwoordelijkheid van de minister van BZK en er is ook de verantwoordelijkheid van de vertegenwoordigende organen wat betreft de juistheid van vastgestelde verkiezingsuitslagen en de geldigheid van de stemming, maar formeel-juridisch ontbreken handvatten om snel en effectief bij te sturen in gevallen waar dat noodzakelijk is. In voorkomende gevallen wordt nogal eens een beroep gedaan op de Kiesraad, maar de Raad is formeel geen toezichthouder op het vlak van verkiezingen. De Kiesraad dringt aan op nader

²⁷ Vgl. Nationaal Kiezersonderzoek 2012, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2013/05/nationaal-kiezersonderzoek-2012-tevreidenheid-met-democratie-blijft-hoog>.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
13 van 14

onderzoek naar mogelijkheden ter verbetering van het toezicht op de uitvoering van het verkiezingsproces in de praktijk.

Organisatorische veranderingen

Door samenvoegingen en bevolkingsgroei moeten gemeentebesturen een steeds grotere groep inwoners bedienen. In toenemende mate kiezen gemeenten voor intergemeentelijke samenwerking of voor integratie van diensten. Gespecialiseerde gemeenteloketten waar men voorheen vrijwel altijd zonder afspraak terecht kon, zijn in veel gevallen vervangen door algemene frontoffices, waarbij nog slechts op afspraak wordt gewerkt. Voor een groot aantal gemeenten blijkt bijvoorbeeld de regel dat kiesgerechtigden gedurende twee weken voor de dag van de kandidaatstelling zonder afspraak in het gemeentehuis een ondersteuningsverklaring moeten kunnen afleggen²⁸, daardoor moeilijk uitvoerbaar.

Digitalisering

De werkprocessen die de Kieswet beschrijft zijn nagenoeg volledig papieren processen. Alles wat politieke partijen dienen in te leveren ten behoeve van registratie dan wel kandidaatstelling dient op papier te geschieden. Tegelijkertijd is in de samenleving sprake van toenemende digitalisering, ook in de relatie overheid – burger. Vanwege de hieraan verbonden voordelen stimuleert de rijksoverheid dit ook, blijkens haar digitaliseringsagenda.²⁹ Dat digitalisering ook voor diverse onderdelen van het verkiezingsproces voordelen kan hebben, wordt door de rijksoverheid tot op heden ogenschijnlijk echter niet gezien of erkend. Met name op het gemeentelijke vlak staan de ontwikkelingen evenwel niet stil. Denk in dit verband bijvoorbeeld aan het gebruik van de hiervoor (par. 4.10) reeds besproken stembureau-app door een vijftal gemeenten. Gesteld kan worden dat digitalisering thans in de praktijk enerzijds plaatsvindt zonder dat de wetgever zich heeft uitgesproken over de randvoorwaarden waaronder dit mogelijk of wenselijk is, terwijl digitalisering anderzijds op punten onnodig wordt belemmerd door knellende grenzen die de Kieswet stelt. Hiervoor in dit advies (par. 4.3) is melding gemaakt van het voornemen van de Kiesraad om op een later moment met een concreet voorstel te komen tot modernisering van de kandidaatstellingsprocedure. In dat verband zal de Raad ook nadrukkelijk oog hebben voor het aspect van digitalisering.

De Kiesraad is van oordeel dat de hiervoor genoemde punten noodzaken tot een fundamentele heroverweging van een aantal processen, zoals beschreven in de huidige Kieswet. Deze knellen in de uitvoering, leveren (nieuwe) risico's op en zijn op onderdelen niet langer in lijn met verwachtingen die in de hedendaagse Nederlandse samenleving leven.

6. Overzicht aanbevelingen

De belangrijkste aanbevelingen van de Kiesraad in dit evaluatie-advies zijn:

- Aanscherping wetgeving gebruik verkiezingssoftware;
- Invoering nieuw model-stembiljet na het houden van experimenten daarmee;
- Experimenten met elektronisch tellen van stembiljetten in stembureaus;
- Publicatie van processen-verbaal van stembureaus op internet;

²⁸ Art. H 4, lid 3, Kieswet.

²⁹ Digitale agenda – Vernieuwen, vertrouwen, versnellen, aan de Tweede Kamer gezonden door de minister van EZ bij brief van 5 juli 2016, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ict/documenten/rapporten/2016/07/05/digitale-agenda-vernieuwen-vertrouwen-versnellen>.

Datum
30 mei 2017

Kenmerk

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
14 van 14

- Wettelijke basis voor verzameling van verkiezingsuitslagen door de Kiesraad;
- Onderzoek naar mogelijkheden tot verbetering van het toezicht op de uitvoering van het verkiezingsproces in de praktijk;
- Wettelijke voorziening voor opening op gemeentelijk niveau van verzegelde pakken met stembescheiden en nieuwe telling daarvan;
- Decentrale opzet van de uitvoering van hertellingen;
- Nadere beoordeling op rijksniveau van de stembureau-app, zoals gebruikt door een vijftal gemeenten;
- Fundamentele heroverweging van in de Kieswet beschreven werkprocessen;
- Inkorting periode voor herstel van verzuimen met betrekking tot ingeleverde kandidatenlijsten;
- Betere navolging van stembureau-instructies en controle op invulling van de processen-verbaal (N 10) van de stembureaus en bij inlevering ervan op het gemeentehuis;
- Voortgezet gebruik (met aanpassingen) van huidige verkiezingssoftware bij gemeentelijke herindelingsverkiezingen in november 2017 en gemeenteraadsverkiezingen in maart 2018;
- Ontwikkeling van nieuwe verkiezingssoftware voor verkiezingen in latere jaren;
- Gemeentelijke controle op af te leggen ondersteuningsverklaringen;
- Gemeenten attenderen op enkele meer praktische zaken met betrekking tot het verkiezingsproces (procedure aanstampen stembiljetten en digitale aanlevering van verkiezingsaffiches).

De Kiesraad,
voor deze,

J.G.C. Wiebenga,
voorzitter

M. Bakker,
secretaris-directeur

Bijlage 1 bij het advies van de Kiesraad van 30 mei 2017

Deze bijlage maakt integraal deel uit van bovenbedoeld advies en bevat voornamelijk voorstellen van technische aard ter verbetering van de Kieswet en gerelateerde wet- en regelgeving.

Algemeen

Kieswet

Art. E 4, lid 1, Kieswet

Een kleine tekstuuele aanpassing wordt in overweging gegeven: 'voldoende aantal' in plaats van 'voldoend aantal'.

Art. H 12, lid 3, Kieswet

Toen de kandidatenlijsten nog werden ingeleverd bij de hoofdstembureaus was het logisch dat degene die de waarborgsom betaalde daarvan voor elke kieskring een bewijs ontving. Aangezien de hoogte van de waarborgsom onafhankelijk is van het aantal kieskringen waarvoor een kandidatenlijst wordt ingeleverd en alle kandidatenlijsten nu bij het centraal stembureau worden ingeleverd, zou met één bewijs van betaling volstaan kunnen worden.

Artikel I 8, lid 1, Kieswet

De zinsnede 'kan deze het verzuim of de verzuimen alsnog herstellen bij de Raad van State.' heeft geleid tot enige verwarring. Het woord 'deze' verwijst niet naar het centraal stembureau, maar naar 'degene die de lijst heeft ingeleverd'. Daarnaast zou de mogelijkheid om verzuimen bij de Afdeling te herstellen als het centraal stembureau daar ten onrechte geen gelegenheid toe heeft, ook moeten toekomen aan degene die bij verhindering van de inleveraar bevoegd is tot het herstel van verzuimen. Wellicht kan de betreffende bepaling opnieuw worden geformuleerd.

Artikel I 14, lid 2, Kieswet

Bij Wet van 19 november 2014 (Stb. 2014, 458) is geregeld dat ook politieke groeperingen die, na eerder al met één gezamenlijke kandidatenlijst te hebben deelgenomen aan een verkiezing, zijn gefuseerd recht hebben op faciliteiten zoals de vrijstelling tot het overleggen van ondersteuningsverklaringen. De regels voor de voorkeursnummering lijken daarbij vergeten te zijn, zodat deze partijen nu geen recht hebben op voorkeursnummering.

Artikel I 15 en I 17 Kieswet

Als de nummering van de kandidatenlijsten heeft plaatsgevonden, dan wordt deze openbaargemaakt in de Staatscourant (art. I 15 Kieswet). Nadat onherroepelijk is beslist over de geldigheid van de ingeleverde lijsten maakt het centraal stembureau ook de lijsten zo spoedig mogelijk openbaar (art. I 17 Kieswet). Nu het besluit over de geldigheid van de kandidatenlijsten en de nummering van de geldige kandidatenlijsten in dezelfde openbare zitting wordt gehouden, roept dit de vraag op of niet met alleen de publicatie als bedoeld in artikel I 17 van de Kieswet volstaan zou kunnen worden.

Artikel Ya 10, lid 3, Kieswet

Hoewel de Kieswet niet expliciet bepaalt tot wanneer de kandidatenlijsten en ondersteuningsverklaringen in de hoofdstembureaugemeenten ter inzage liggen (vgl. art. I 3 lid 2 Kieswet) wordt aangenomen dat de terinzagelegging eindigt nadat onherroepelijk is beslist over de geldigheid van de ingeleverde lijsten (vgl. art. I 19 Kieswet). Op dat moment maakt het centraal stembureau de lijsten immers al zo spoedig mogelijk openbaar (art. I 17 Kieswet). De kandidatenlijsten en, indien van toepassing, bijbehorende ondersteuningsverklaringen, liggen bij Tweede Kamerverkiezingen in Kieskring 20 (Bonaire) echter veel langer ter inzage, namelijk tot over de toelating van de gekozenen is beslist (art. Y 10 lid 3 Kieswet). Het zou goed zijn als dit onderscheid zou komen te vervallen.

Kiesbesluit

Artikel I 2 Kiesbesluit

Het centraal stembureau brengt op basis van dit artikel het tijdstip en de plaats van een aantal zittingen ter openbare kennis. Dat geldt voor de (openbare) zitting waarin besloten wordt over de geldigheid van de kandidatenlijsten. Dat geldt echter ook voor de zitting waarin de ingeleverde lijsten

worden onderzocht. Aangezien het hier om een besloten zitting gaat, lijkt de openbaarmaking van het tijdstip en plaats van deze zitting overbodig. Temeer ook omdat in artikel 1 Kieswet al is geregeld wanneer de genoemde zitting plaats dient te vinden.

Kies- en referendumregeling

Model J 7 (Wrr 59): Stempas

Over de kiezerspas staat achterop de stempas de volgende tekst: 'Met een kiezerspas kunt u in heel Nederland stemmen. Deze kiezerspas vraagt u aan bij uw gemeente of openbaar lichaam.' Het Informatiepunt Verkiezingen heeft van verschillende gemeenten de melding gekregen dat zij veel vragen ontvingen van inwoners die recent waren verhuisd en dus abusievelijk hun aanvraag bij de verkeerde gemeente indienden. De volgende tekst is wellicht duidelijker: 'Met een kiezerspas kunt u in heel Nederland stemmen. Deze kiezerspas vraagt u aan bij de gemeente of openbaar lichaam waarvan u de stempas ontvangen hebt.' Daarnaast kan de titel van het model worden aangepast, want het woord 'Model' komt er nu dubbel in voor.

Model K 4 en L 11: Kiezerspas en schriftelijke volmacht

De kleuren van de kiezerspas en de schriftelijke volmacht waren dezelfde, waardoor het voor stembureauleden niet gemakkelijk was om het verschil tussen beide documenten te zien.

Model L 8 (Wrr 61): Verzoek om bij volmacht te stemmen

In de praktijk blijken zowel de volmachtgever als de gevolmachtigde er vaak voor te kiezen geen e-mailadres of telefoonnummer te noteren op het formulier waarmee een schriftelijk volmacht kan worden aangevraagd. Deze vragen zijn 'optioneel'. Het zou goed zijn als niet meer op het formulier zou worden vermeld dat het invullen van deze velden optioneel is, omdat gemeenteambtenaren dan - in voorkomende gevallen - eenvoudiger en sneller contact kunnen leggen met de betrokkene(n).

Model O 3 (Wrr 73): Proces-verbaal van het hoofdstembureau

Het aantal kiezers dat met een kiezerspas heeft gestemd wordt wel opgenomen op de opgave van de burgemeester (Model N 11), maar niet op kieskringniveau en hoger getotaliseerd (Modellen O 3 en P 22), terwijl dit voor de statistiek wel een interessant gegeven is.

Tijdelijke experimentenregeling stembiljetten voor kiezers buiten Nederland

Model B: Verzoek tot registratie van een logo

Politieke groeperingen moeten bij hun verzoek tot registratie van een logo ook een recent gewaarmerkt uittreksel uit het handelsregister van de Kamer van Koophandel mee te sturen. Dit is nodig om te kunnen beoordelen of de aanvraag door de bevoegde bestuursleden is ingediend. Het zou goed zijn als dit ook in het modelformulier tot uitdrukking zou worden gebracht.

Daarnaast is gebleken dat het voor een aantal politieke groeperingen onvoldoende duidelijk was dat er een register van aanduidingen is voor de Tweede Kamerverkiezingen en een afzonderlijk register van aanduidingen voor Europees Parlementsverkiezingen, zodat een logo dat voor één van deze verkiezingen wordt geregistreerd niet noodzakelijkerwijs ook gebruikt kan worden voor de andere verkiezing. Mogelijk is dit op te lossen door onder het kopje '1. Verkiezing' de tekst 'Het gaat om de verkiezing van:' te wijzigen in: 'Uw logo hoort bij een aanduiding die u hebt geregistreerd ten behoeve van de verkiezing voor:'.

Bijlage 2 bij het advies van de Kiesraad van 30 mei 2017

Eindrapportage Informatiepunt Verkiezingen Tweede Kamerverkiezing 2017

Inhoudsopgave

1.	<u>Inleiding</u>	3
2.	<u>Organisatie Informatiepunt Verkiezingen</u>	4
3.	<u>Totaaloverzicht</u>	5
4.	<u>Aantal vragen per categorie</u>	7
	<u>4.1</u> <u>Communicatiemiddel en onderwerp per melder</u>	8
	<u>4.2</u> <u>Vergelijking met eerdere Tweede Kamerverkiezingen</u>	9
5.	<u>Onderwerpen</u>	11
	<u>5.1</u> <u>Vaststellen en bekendmaken uitslag</u>	12
	<u>5.2</u> <u>Kandidaatstelling</u>	12
	<u>5.3</u> <u>Stemmen</u>	12
	<u>5.4</u> <u>Stemmen bij volmacht</u>	12
	<u>5.5</u> <u>Stemmen buiten Nederland</u>	12
	<u>5.6</u> <u>Incidenten</u>	13
6.	<u>Conclusie</u>	14

1. Inleiding

Deze rapportage heeft betrekking op alle vragen die door het Informatiepunt Verkiezingen (hierna te noemen: Informatiepunt) zijn afgehandeld in de periode rondom de Tweede Kamerverkiezing van 2017 (dag van stemming: 15 maart).

Het Informatiepunt was van 14 november 2016 tot en met 31 maart 2017 actief. Dit verslag gaat over de periode van 14 november 2016 tot en met 24 maart 2017. In deze periode zijn door het Informatiepunt in totaal 3622 vragen beantwoord. In deze eindrapportage wordt nader ingegaan op de vragen die in de aangegeven periode zijn afgehandeld. Aangegeven wordt welke categorieën betrokkenen het Informatiepunt benaderden, op welke manier (per telefoon of per e-mail) en waarover.

In deze rapportage wordt eerst de organisatie van het Informatiepunt belicht (Hoofdstuk 2). Daarna wordt een totaalbeeld gegeven van de gestelde vragen (Hoofdstuk 3). Vervolgens worden afzonderlijk de onderwerpen en categorieën uitgewerkt (Hoofdstuk 4 en 5). Hoofdstuk 6 bevat een samenvatting van de vragen.

2. Organisatie Informatiepunt Verkiezingen

Sinds 2006 wordt voor elke verkiezing een Informatiepunt opgezet. Het Informatiepunt is een gezamenlijk initiatief van de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). In de praktijk is de personele bezetting en de inrichting van het Informatiepunt een verantwoordelijkheid van de Kiesraad.

Het Informatiepunt was telefonisch bereikbaar op werkdagen van 09:00 tot 17:00 uur. Op de dag van stemming, 15 maart 2017, hanteerde het Informatiepunt ruimere openingstijden (van 07:00 tot 01:00 uur). Het Informatiepunt was per mail en per brief bereikbaar.

Voor de afgelopen Tweede Kamerverkiezing bestond het Informatiepunt uit drie personen, te weten Daley Lupperts, Wilko Saho en Batsheba White. Twee van hen begonnen op 14 november 2016 en één op 9 januari 2017.

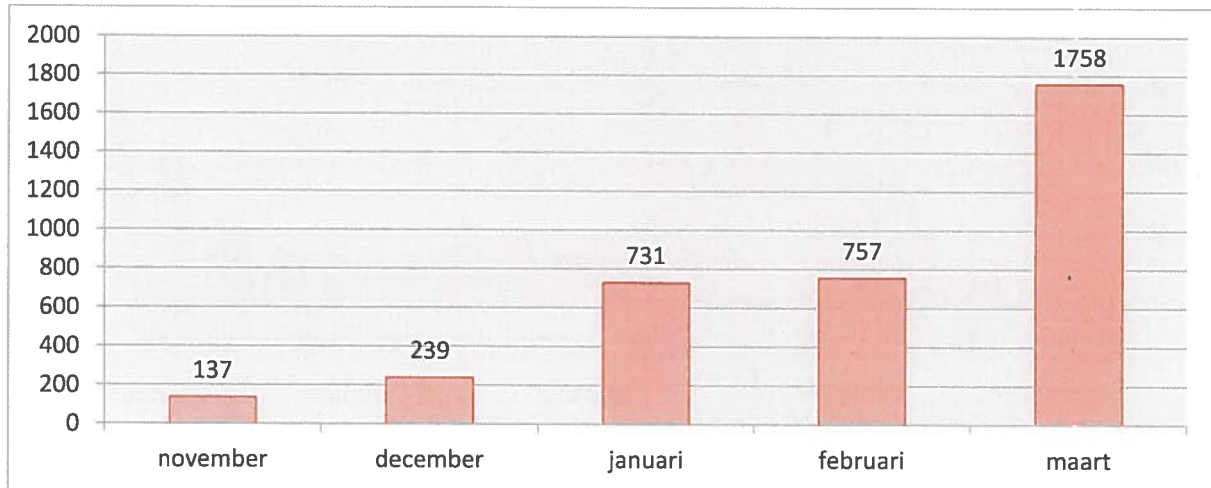
De door het Informatiepunt verstrekte informatie werd inhoudelijk afgestemd binnen het secretariaat van de Kiesraad. De beantwoording van beleidsvragen en politiekgevoelige vragen werd afgestemd met het ministerie.

Nadat een vraag was afgehandeld, werd deze ingevoerd in FileMaker Pro (FMP). Dit programma is vervolgens gebruikt bij het verzamelen van de statistische gegevens van alle vragen. Deze statistische gegevens zijn gebruikt voor de maandelijkse rapportages en deze eindrapportage.

3. Totaaloverzicht

In totaal werden er in de periode van 14 november 2016 tot en met 24 maart 2017, 3622 vragen aan het Informatiepunt gesteld. Er is vanaf het begin sprake van een stijgende lijn bij het aantal vragen per maand (zie tabel 1).

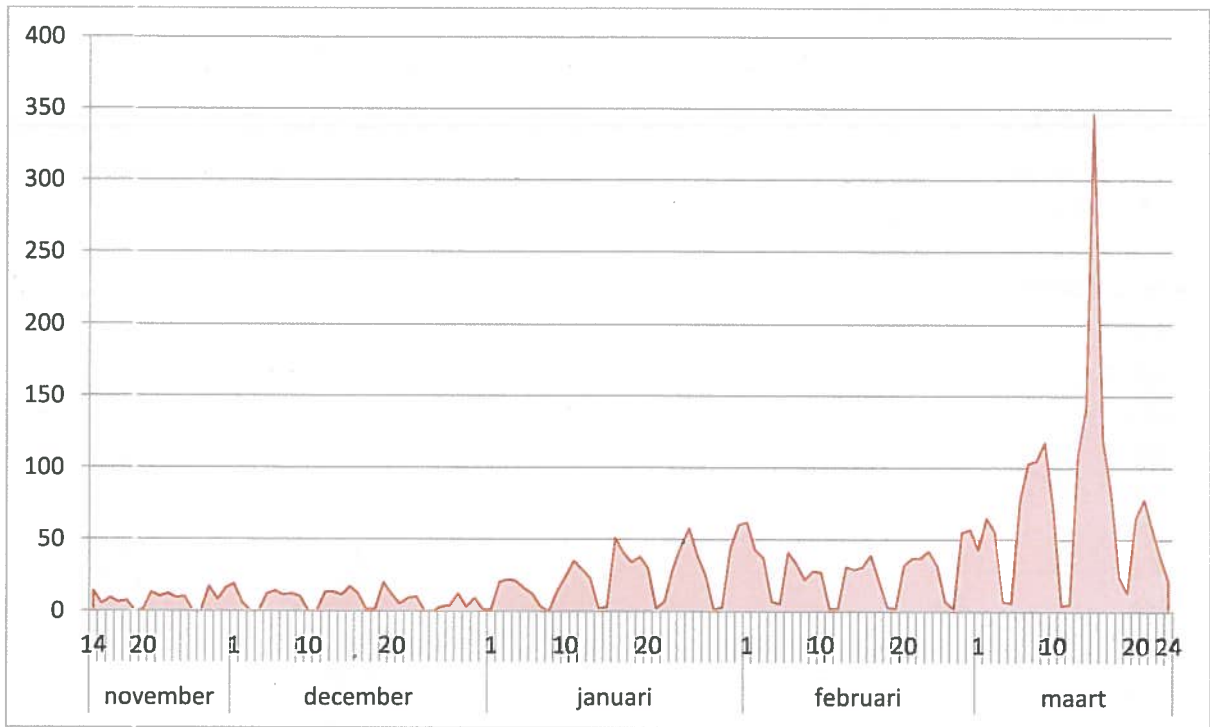
Tabel 1: totaal aantal vragen per maand

In de maand maart werden aanzienlijk meer vragen gesteld dan in de voorgaande maanden. Dit is logisch aangezien in het midden van die maand de verkiezingsdag was.

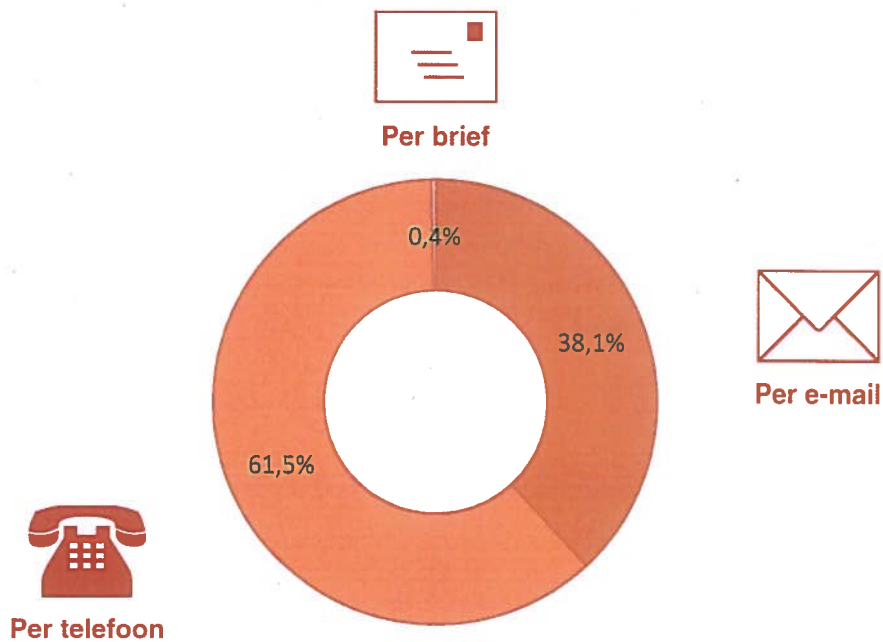
Het verloop van het aantal vragen per dag (zie tabel 2) wijst op een toename in aanloop naar de dag van stemming van 15 maart 2017. Die dag is dan ook een duidelijke uitschieter. Op die dag werden er in totaal 347 vragen gesteld. Dat zijn meer vragen dan er in de hele maand december zijn gesteld. In de maand december is een kleine stijging te zien in aanloop naar de dag van registratie, 19 december 2016. In de maand januari is een stijging te zien in aanloop naar de dag van kandidaatstelling, 30 januari 2017. De stijging is te zien vanaf 16 januari, de dag waarop politieke partijen ondersteuningsverklaringen konden verzamelen. Vanaf die dag is het aantal vragen toegenomen tot aan de verkiezingsdag. Vanaf 6 maart 2017 werd het bijzonder druk met gemiddeld 104 vragen per dag, tot aan de dag van stemming.

Tabel 2: totaal aantal vragen per dag

Het Informatiepunt heeft de vragen telefonisch, per mail of per brief beantwoord (zie grafiek 1). De meeste vragen zijn telefonisch afgedaan. Dit betreft 2229 vragen. Via de e-mail zijn 1380 vragen afgedaan en 13 zijn schriftelijk afgehandeld.

Grafiek 1: aantal binnengekomen vragen per communicatiemiddel

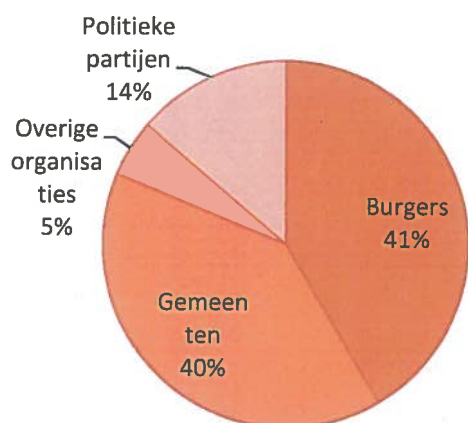
4. Aantal vragen per categorie

Van de binnengekomen vragen is bijgehouden door welke categorieën vraagstellers deze gesteld zijn. De verschillende categorieën worden met het daarbij behorende totaal in de onderstaande tabel weergegeven.

Tabel 3: aantal vragen per categorie

Categorie:	Totaal aantal
Burger	1503
Gemeente	1440
Politieke partij	498
Overige organisaties	181

Grafiek 2: aantal vragen per categorie

Uit de gegevens blijkt dat de meeste vragen zijn gesteld door burgers (1501 vragen), gevolgd door gemeenten (1436 vragen). Politieke partijen hebben over de gehele periode gezien veel minder vragen gesteld (498 vragen). Overigens zijn meer dan de helft van de vragen van politieke partijen, te weten 260 vragen, gesteld in de maand januari. Dit kwam door de dag van kandidaatstelling in die maand en de twee weken van ondersteuningsverklaringen verzamelen die daaraan vooraf gingen.

Tot slot zijn er vragen gesteld door overige organisaties. Het gaat om vragen van onder andere ambassades (12 vragen), andere overheidsinstanties (11 vragen), provincies (8 vragen) en advocaten (4 vragen). Er is daarnaast een aantal vragen gesteld door verschillende organisaties die zich bezighouden met onderzoek naar verkiezingen. Het gaat onder andere om vragen over waarnemerschap tijdens de verkiezingen (6 vragen) en onderzoek naar eerdere verkiezingsresultaten (4 vragen).

Bovenstaande gegevens geven een beeld van het totaal aantal vragen dat door het Informatiepunt is afgedaan. In 2012 werden er voor een vergelijkbare periode 3518 vragen aan het Informatiepunt gesteld. Hierbij zijn overigens, in tegenstelling tot nu, persvragen inbegrepen. 1827 vragen kwamen

toen van burgers. Gemeenten hadden 902 van de vragen gesteld en politieke partijen 377. Overige organisaties hadden 167 vragen gesteld en er waren 245 persvragen gesteld. Opvallend is dat gemeenten in vergelijking met nu (1440 vragen) veel minder vragen hadden gesteld in 2012 (902 vragen). In de volgende subparagraaf volgt een verdere vergelijking met de Tweede Kamerverkiezing in 2012.

4.1 Communicatiemiddel en onderwerp per melder

Uit de onderstaande tabellen is te zien welke onderwerpen bij welke groep melders het meeste speelde en op welke wijze zij het Informatiepunt hebben benaderd.

Burgers

Burgers stelden de meeste vragen over stemmen, te weten 255, en over stemmen bij volmacht, te weten 201. Het grootste deel van de vragen van burgers, werd via de e-mail gesteld. Het gaat om iets meer dan de helft van de vragen (50,7%). In 2012 stelde deze groep 60 % van de vragen via de e-mail. De meeste vragen werden toen gesteld over de stempas (330 vragen) en stemmen bij volmacht (328 vragen). Ook bij die verkiezingen zaten de onderwerpen 'stempas' en 'stemmen bij volmacht' in de top 3 meest gestelde vragen. Het derde onderwerp betrof in 2012 'kiezers uit het buitenland'.

Tabel 4: burgers TK 2017

Communicatiemiddel	Aantal	Percentage
Totaal	1503	
Per telefoon	732	48,8%
Per e-mail	761	50,7%
Per brief	8	0,5%
Onderwerpen top-3	Aantal	Percentage
1. Stemmen	255	17%
2. Stemmen bij volmacht	201	13%
3. Stempas	160	11%

Gemeenten

Gemeenten stelden de meeste vragen over het onderwerp "Vaststellen en bekendmaken uitslag". Veruit de meeste vragen werden via de telefoon gesteld. Het gaat om 73% van de vragen. In 2012 stelde gemeente in totaal 912 vragen. Er werden toen 702 vragen (77% van de vragen) via de telefoon gesteld. Opvallend is dat het onderwerp "Vaststellen en bekendmaken uitslag" niet voorkwam in de top 3 van de Tweede Kamerverkiezing 2012 en bij de verkiezing van 2017 op nummer 1 staat. Dit hing ongetwijfeld samen met de ontwikkelingen omtrent de wijze waarop de uitslag vastgesteld diende te worden. In 2012 zat tevens het onderwerp kiezerspas in de top 3 van de meest voorkomende onderwerpen. De overige twee onderwerpen zijn wel hetzelfde gebleven.

Tabel 5: gemeenten TK 2017

Communicatiemiddel	Aantal	Percentage
Totaal	1440	
Per telefoon	1051	73%
Per e-mail	385	27%

Per brief	0	0%
Onderwerpen top-3		
1. Vaststellen en bekendmaken uitslag	389	27%
2. Stembureau	170	12%
3. Stemmen bij volmacht	127	9%

Politieke Partijen

Politieke partijen stelden de meeste vragen over het onderwerp “Kandidaatstelling”. Deze vragen zijn voornamelijk gesteld in de maand januari. Buiten deze periode heeft deze groep geen grote rol gespeeld in het aantal gestelde vragen. Op de tweede plek kwam bij deze groep het onderwerp “Registratie van aanduidingen”. Het gros van deze vragen werd gesteld voor de laatste dag van registratie, 19 december 2016. Ook bij deze groep werden veruit de meeste vragen gesteld via de telefoon. Het gaat om 67,3% van de vragen. In 2012 stelden politieke partijen in totaal 377 vragen, waarvan 320 (85%) per telefoon en 57 per e-mail (15%). De top 3 onderwerpen waren in 2012, “Kandidaatstelling”, “Ondersteuningsverklaring” en “Inleveren Kandidatenlijsten”. Deze onderwerpen zijn ongeveer hetzelfde gebleven.

Tabel 6: politieke partijen TK 2017

Communicatiemiddel	Aantal	Percentage
Totaal	498	
Per telefoon	335	67,3%
Per e-mail	171	34,3%
Per brief	2	0,4%
Onderwerpen top-3		
1. Kandidaatstelling	279	56%
2. Registratie aanduidingen	81	16%
3. Inleveren kandidatenlijsten	49	10%

4.2 Vergelijking met eerdere Tweede Kamerverkiezingen

In de volgende twee tabellen (tabellen 7 en 8) is het verloop van het aantal vragen van de Tweede Kamerverkiezing van 2006 tot en met de Tweede Kamerverkiezing van 2017 te zien. Het aantal vragen in de periode van de Tweede Kamerverkiezing 2017 is vergelijkbaar met het aantal over 2012 (inclusief persvragen). Opmerkelijk is dat bij de Tweede Kamerverkiezing 2017 de meeste vragen binnenkwamen per telefoon, terwijl bij de Tweede Kamerverkiezing van 2012 juist de meeste vragen per e-mail zijn gesteld. De verhouding tussen het aantal vragen dat door burgers is gesteld en het aantal vragen dat door gemeenten is gesteld, is in vergelijking met de meeste Tweede Kamerverkiezingen niet veel veranderd. Uitzondering hierop is de Tweede Kamerverkiezing van 2012.

Tabel 7: Aantal vragen per verkiezing per communicatiemiddel

	TK 2006		TK 2010		TK 2012		TK 2017	
Totaal	1927		2316		3518		3622	
Per e-mail	642	33%	764	18%	1412	40%	2225	62%
Per telefoon	1285	67%	3382	82%	2106	2106	1378	38%

Tabel 8: Aantal vragen per verkiezing per categorie

	TK 2006		TK 2010		TK 2012		TK 2017	
Totaal	1927		2316		3518		3622	
Burgers	840	44%	823	35%	1827	52%	1503	41%
Gemeenten	607	31%	992	43%	902	26%	1440	40%
Partijen	275	14%	247	11%	377	11%	498	14%
Pers	97	5%	134	6%	245	7%		
Overig	108	6%	120	5%	167	5%	181	5%

5. Onderwerpen

Het Informatiepunt heeft de binnengekomen meldingen op onderwerp gerubriceerd. De meest behandelde vragen worden hieronder belicht.

Tabel 9: rangschikking diverse onderwerpen

Onderwerp	Aantal	Percentage
Vaststellen en bekendmaken uitslag	546	15%
Kandidaatstelling	510	14,1%
Stemmen	384	10,6%
Stemmen bij volmacht	331	9,1%
Stembureau	286	7,9%
Stempas	256	7%
Overige	246	6,8%
Stemmen buiten Nederland	229	6,3%
Registratie aanduidingen	167	4,6%
OSV	98	2,7%
Incidenten	68	1,9%
Inleveren kandidatenlijsten	64	1,8%
Kiesgerechtigdheid	59	1,6%
Tussentijdse vervanging	57	1,6%
Identificatieplicht	54	1,5%
Databank verkiezingsuitslagen	38	3%
Campagnevoering	37	1%
Gemeenteraadsverkiezing	30	0,8%
Toewijzen zetels aan kandidaten	22	0,6%
Combinatie stemmingen	17	0,5%
Website	17	0,5%
Herindelingverkiezingen	12	0,3%
Centraal stembureau/Hoofdstembureau	12	0,3%
Samenwerking partijen	11	0,3%
Incident rondom OSV	10	0,3%
Internationaal contact	10	0,3%
referendumverzoek	9	0,2%
Vereisten lidmaatschap	7	0,2%
lijstnummering	6	0,2%
Informatievoorziening BZK	5	0,1%
Tijdelijke vacatures	5	0,1%
Afsplitsing	4	0,1%
Digitalisering stemproces	4	0,1%
Provinciale Statenverkiezingen	2	0%
Europees Parlementsverkiezing	1	0%
Waterschapsverkiezingen	1	0%

5.1 Vaststellen en bekendmaken uitslag

De meeste vragen die zijn gesteld aan het Informatiepunt betroffen de vaststelling en bekendmaking van de verkiezingsuitslag. Het betrof in totaal 546 vragen. Het overgrote deel van deze vragen, te weten 391, kwam van gemeenten. In 2012 stelden gemeenten slechts 33 vragen over dit onderwerp. Dit verschil is voor een groot deel te verklaren doordat er onduidelijkheid bij gemeenten was ontstaan over de manier waarop de uitslag vastgesteld mocht worden en of de Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV) nog mocht worden gebruikt (zie tevens de onderwerpen 'OSV' en 'Incident rondom OSV' in tabel 9) . Deze onduidelijkheid bestond ook over de publicatie van de uitslag.

5.2 Kandidaatstelling

Er zijn 510 vragen gesteld over kandidaatstelling. Het betrof voornamelijk vragen van politieke partijen die zich voorbereidden op de kandidaatstelling. Veel vragen hadden betrekking op de wijze van vermelding van kandidaten op de kandidatenlijst. Daarnaast gingen veel vragen over ondersteuningsverklaringen en kleine incidenten dienaangaande. Hierbij kan gedacht worden aan het in het gemeentehuis benaderen van kiezers teneinde hen een ondersteuningsverklaring te laten afleggen. Gemeenten en politieke partijen vroegen zich af of dit mocht. Daarnaast speelde de vraag of gemeenten konden eisen dat er vooraf een afspraak diende te worden gemaakt voor het afleggen van een ondersteuningsverklaring.

5.3 Stemmen

Over het onderwerp "stemmen" zijn 384 vragen gesteld. Veel vragen kwamen van burgers (255 vragen) en gemeenten (115 vragen). Binnen dit onderwerp zijn een aantal subonderwerpen te noemen die vaker terugkwamen. Een aantal vragen die vaker werden gesteld waren: "Mogen kinderen met hun ouders mee het stembokje in?", "Waarom hangen er geen gordijnen voor het stembokje?", "Mag er hulp worden verleend in het stembokje?", "Kan je met een kiezerspas op één van de BES-eilanden stemmen?", "Wat gebeurt er met een blanco stem?" en "Hoe zit het met de exit polls?".

5.4 Stemmen bij volmacht

Er zijn 331 vragen over stemmen bij volmacht gesteld. Het ging voornamelijk om vragen over wat volmacht is en wie een volmachtstem kan uitbrengen. Een andere vraag die vaak terugkwam is hoe iemand die niet in staat is om te tekenen een volmacht kan verlenen en of een algehele volmacht verkregen via een notaris ook voldoende is om bij volmacht te stemmen.

5.5 Stemmen buiten Nederland

Er zijn 229 vragen over stemmen buiten Nederland gesteld. Veel van deze vragen kwamen van Nederlanders in het buitenland die niet geregistreerd stonden als kiezer in het buitenland. De deadline voor registratie was 1 februari 2017. Een aantal personen kon hierdoor de stem niet uitbrengen en belde daarom het Informatiepunt. 24 van de vragen die onder de categorie 'Stemmen' zijn geschaard hebben ook betrekking op kiezers in het buitenland. Het gaat om kiezers die na de dag van kandidaatstelling naar Nederland waren verhuisd en niet geregistreerd waren als kiezer in het buitenland.

5.6 Incidenten

De 68 meldingen die zijn geregistreerd als incident hebben op één na allemaal betrekking op incidenten op of net na de verkiezingsdag. Die ene melding die voor de verkiezingsdag plaatsvond had betrekking op het vermeend ronselen van volmachtstemmen in een zorginstelling. De andere meldingen hebben veelal betrekking op constatering van mogelijke fraude. Er is bijvoorbeeld vaak gemeld dat er een doos met stemmen voor de PVV (Partij voor de Vrijheid) is teruggevonden in een container in Ypenburg. Uit nader onderzoek van de gemeente Den Haag bleek hier geen sprake van te zijn. Er zijn daarnaast verschillende meldingen binnengekomen over het openen van stembussen voordat de stemming was afgelopen. Verder kwamen er veel meldingen binnen van burgers die hadden begrepen dat sommige stembureaus in de gemeente Nijmegen, meestal vanwege een (tijdelijk) tekort aan stembiljetten, langer dan de wettelijke sluitingstijd van 21.00 uur open zouden blijven. Een andere kwestie betrof het aanstampen van stembiljetten in een geopende stembus in Tilburg. Hierover kwamen veel vragen en meldingen binnen. Tot slot kreeg het Informatiepunt ook een aantal meldingen over Turkse vlaggen en symbolen in sommige stemlokalen.

6. Conclusie

In totaal werden er 3622 vragen aan het Informatiepunt gesteld. Er is vanaf het begin sprake van een stijgende lijn bij het aantal binnengekomen vragen per maand. Van deze vragen zijn de meeste telefonisch afgedaan, te weten 61,5 %. Per e-mail zijn 38,1% van de vragen afgedaan. Hierbij is opvallend dat in 2012 de meeste vragen per e-mail zijn afgedaan. De meeste vragen zijn gesteld door burgers (41%) en gemeenten (40%). Van de vragen gesteld door burgers gingen de meeste over het onderwerp "Stemmen", gevolgd door "Stemmen bij volmacht" en "Stempas". Gemeenten stelden de meeste vragen over het onderwerp "Vaststellen en bekendmaken uitslag", gevolgd door "Stembureau" en "Stemmen bij volmacht." Verder betroffen de meeste vragen die zijn gesteld aan het Informatiepunt vragen over de vaststelling en bekendmaking van de verkiezingsuitslag. Dit is voor een groot deel te verklaren doordat er onduidelijkheid bij gemeenten was ontstaan over de manier waarop de uitslag vastgesteld mocht worden en of het Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV) nog mocht worden gebruikt . Deze onduidelijkheid bestond ook over de publicatie van de uitslag. Daarnaast zijn er veel vragen gesteld over kandidaatstelling. Het betrof voornamelijk vragen van politieke partijen die zich voorbereidden op de kandidaatstelling. Ook betrof het vragen over het afleggen van ondersteuningsverklaringen en kleine incidenten daaromtrent.

Tot slot waren er veel vragen met het onderwerp "Stemmen". Het betrof hierbij uiteenlopende vragen, van bijstand in het stemhokje tot het stemmen op de BES-eilanden met een kiezerspas.